

Čistilište u Bibliji*¹

DUBRAVKO TURALIJA*

- <https://doi.org/10.31823/d.32.2.9> •
- UDK: 27-175.3-188.6 •
- Primitljeno: 15. veljače 2024. •

Sažetak: »Jahve kažnjava i prašta, dovodi u podzemlje (šeol) i odande izvodi« (Tob 13, 2). Starozavjetna i novozavjetna teologija šeola (dalj. še^oòl) prati logični slijed ljudskoga življenja i umiranja. Čovjek ulazi u še^oòl onako kako je sebe izgradio za života, što znači da se u še^oòlu ne mijenja temeljna ljudska opredijeljenost i narav. U še^oòlu se ne može dogoditi prevrat da se pravednik prometne u bezbožnika, a bezakonik da postane pravednik. Ipak, ključna karakteristika še^oòla nije nepromjenjivost zauzetoga položaja, nego nemogućnost iskazivanja pohvale Bogu. Ta pak vlastitost karakterizira pravednikov život koji svojom pravednošću veliča Boga. Stoga pravedniku po svojoj naravi to mjesto ne pripada jer onaj koji je za života hvalio i blagoslivljao Jahvu ne može ga prestati veličati ni u še^oòlu. Bezbožniku međutim, koji za života ne veliča Jahvu, odgovara poslijesmrtni še^oòlski ambijent, u kojemu se ne zaziva Božje ime. Tako dolazimo do zaključka da še^oòl pripada isključivo grješnicima, odnosno onima koji ne slave Jahvu. Time je teologija še^oòla dosegnula svoj vrhunac u nauci da še^oòl nije vječno prebivalište pravednika. Pravednik, doduše, silazi do še^oòla, ali mu tamo ne trune duša niti postaje dio bezličnoga še^oòlskoga sadržaja. Budući da ne može ostati u še^oòlu, opravdana duša, pošto se oslobodi svojih navika koje su

* Izv. prof. dr. sc.
Dubravko Turalija,
Katolički bogoslovni
fakultet Sveučilišta
u Sarajevu, Josipa
Stadlera 5, 71 000
Sarajevo, Bosna
i Hercegovina,
60turalija@cua.edu

* Ovaj članak hrvatski je prijevod članka »The Biblical Underworld about Purgatory: Sheol – a New Approach« koji je objavljen u: *Bogoslovska smotra* 93(2023.)5, 757–773. Ovaj prijevod objavljuje se uz dopuštenje uredništva časopisa *Bogoslovska smotra* i sadrži, što je razlika u odnosu na izvornik na engleskom, dodatnu napomenu od 20-ak redaka.

¹ Dio ovoga materijala bez kritičkoga aparata objavljen je pod: D. TURALIJA, Spokojni i nasilni, privremeni i trajni še^oòl, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije* 147(2019.)10, 2–6.

je za života navodile na grijeh i pošto se ustali u svetosti, uzdiže se u visine, a sam Bog jest taj koji ju izbavlja i koji ju nagrađuje sretnom vječnošću. Za dominantnu biblijsku teologiju nije upitno da će pravednici gledati lice Božje, nego ono što privilegira jedne naspram drugih jest vrijeme boravka u mjestu mrtvih, tj. š^{eo}đu. Razrađena kršćanska teologija to vrijeme boravka duša u mjestu mrtvih naziva čistilište.

Ključne riječi: čistilište, pakao, retribucija, š^{eo}l/š^{eo}đu.

Uvod

Barem četiri puta u liturgijskoj godini pojavljuje se soteriološki odlomak iz prve glave *Poslanice Hebrejima*, koji govori o Kristovu Bogočovješću (usp. Heb 1, 1–4). Sveti tekst toliko je teološki značajan da ga Crkva čita na božićnoj misi (usp. Heb 1, 1–6). Iz naznačenoga odlomka poslanice čitamo: »Više puta i na više načina Bog nekoć govoraše ocima po prorocima, konačno u ove dane progovori nam u Sinu«, pa nastavlja u 4. retku: »On (Sin) postade toliko moćniji od anđela koliko je uzvišenije nego oni baštinio ime.« Više godina i na više načina osobno sam pratio lektore dok, tijekom euharistije, čitaju taj svetopisamski ulomak i pritom uočio da nema katedrale, samostana, župe..., televizije, radija..., a da čitač, pri čitanju 4. retka, u najmanju ruku, nije zastao, a često se zbunio i pogrešno pročitao tekst. Svima je na prvu vidljivo da je riječ o nejasnoj poruci 4. retka. Premda su ga prevodili biblijski eksperti, redak je ostao nedorečen, hrvatski nejasan i značenjem maglovit. Međutim nije problem samo u tome što su prevoditelji – držeći se strogo doslovna smisla – nejasno preveli taj važni redak, nego je problem i u tome što ga tako *smršena* čitamo u Crkvi punih 50 godina, još od Koncila. U međuvremenu ni jedna se Crkva, ni ona koja čita ni ona koja sluša, nije zapitala što znači taj zamršeni redak koji čitamo na tako veliku i važnu svetkovinu. Ali nije to izoliran slučaj u našoj pokrajinskoj Crkvi jer sličnih iznimki nalazimo i u općoj. Tako do dandanas nemamo usuglašenu definiciju istine *Svetoga pisma*; nemamo čak ni odgovora na to koja je od inačica Sirahove knjige izvorno kanonska – ona duga ili ona kratka. Osim toga sustavne teologije Duha Svetoga skoro da i nema. Teologija sakramenata u najmanju je ruku deaktivirana. Eshatologija je praktično još u povojima, a tako i teologija čistilišta, teologija pakla, teologija raja itd. Teologija je, kao i svaka druga *logia*, ključan i odgovoran subjekt čovječanstva koji treba napredovati u skladu sa svojim vremenom, kako bi dala odgovore na pitanja o ljudskom životu i njegovoj vječnosti. Kada je riječ o *Svetom pismu*, napredak u razvijanju teološke misli *š^{eo}đu*, odnosno zagrobnoga života, ne samo da je uočljiv nego je i progresivan.

Budući da je semitska tradicija, za razliku od one mezopotamske koja je spaljivala svoje mrtve ili one egipatske koja ih je mumificirala, razvila običaj ukapanja pokojnika, analogijom je razradila i uvjerenje o zagrobnom životu: Ako beživotno

tijelo ide u zemlju, onda s tijelom ide i duša. Tako su smjestili mrtvace u njihov prirodni ambijent, a to je opet zemlja, odnosno podzemlje. Budući da u *Starom zavjetu* prevladava teologija retribucije, i teologija zagrobnoga života potpala je pod njezinu jurisdikciju. Drugim riječima, semitska misao glavninu teološkoga sadržaja svodila ja na konkretnu i vidljivu zemaljsku stvarnost.²

Postoje barem četiri kronološke etape ili stadija starozavjetne retribucije. To je, prije svega, primitivna teologija retribucije, zatim hramska teologija retribucije, onda deuteronomistička teologija retribucije i, konačno, rabinska teologija retribucije.³ Primitivna teologija retribucije svu ljudsku svetost i grješnost svodi na zemaljski život. Prema njoj, čovjek živi neporočno kako bi bio sretan i bezbrižan na zemlji. Primitivna teologija retribucije vezala bi se uz vrijeme prije prvoga Hrama, u kojem zaslužena djela obilježavaju i pravednika i grješnika. U skladu s tim, svi, i pravednici i grješnici, i domaći i tuđinci, poslije smrti odlaze u nepomični š^{eo}l jer je za života svatko za sebe primio zasluženu nagradu ili kaznu.⁴ Hramska teologija retribucije započinje s vremenom izraelske kraljevine, a usko je vezana uz svećeničku hramsku službu. Stari poganski običaj kojim bi se umilostivilo božanstvo paleći mu žrtvu, u hramskoj svećeničkoj tradiciji razrađen je do sitnica. Hramska teologija retribucije ne bavi se toliko problemom grijeha koliko teologijom obredne žrtve.⁵ Grješnik se obrednim čišćenjem primarno rješava obredne nečistoće. Tako je hramska teologija retribucije zasjenila osobni grijeh i pozornost pridala obrednom čišćenju kako bi vjernik, prije svega, mogao sudjelovati u vjerskim činovima. Tek s kasnijom deuteronomističkom teologijom retribucije, uz dotad već naglašenu nečistoću, grijeh i kaznu, sve je više na značenju dobivala teologija kajanja i oprosta. Deuteronomistička teologija je, uz načelo Božje kazne, razvila i načelo Božjega oprosta, i to po široko prihvaćenom deuteronomističkome ključu: narod griješi, Bog ga kažnjava, narod se kaje, Bog mu oprašta.⁶ Deuteronomistička teologija posve se razvila u pretkršćanskoj makabejskoj, odnosno rabinsko-farizejskoj teologiji, prema kojoj

---

² Za šire razumijevanje vidi: W. REBELL, Tod, u: H. BURKHARDT et al. (ur.), *Das Grosse Bibellexikon*, III, Wuppertal, 1990., 1578–1579.

³ Za šire poimanje vidi: E. BEECHER, History of Opinions on the Scriptural Doctrine of Retribution, u: <https://www.tentmaker.org/books/DoctrineOfRetribution.html> (24. 10. 2023.); Usp. D. COX, As Water split on the Ground (Death in the Old Testament), u: *Studia misionalia* 31(1982.)1, 1–17.

⁴ O apokaliptičnim elementima putovanja duše poslije smrti vidi u: R. BAUCKHAM, Early Jewish Visions of Hell, u: *The Journal of Theological Studies* 41(1990.)2, 355–385.

⁵ Usp. L. R. DIFRANCICO, *Washing Away Sin: An Old Testament Metaphor and Its Influence* (dok. dis.), Wahington D. C., 2014., 26–30.

⁶ Usp. Rudolf SMEND, *Die Entstehung des Alten Testaments: Zweite, durchgesehene und ergänzte Auflage*, Stuttgart, 1981., 110–116. H. F. VAN ROOY, A New Critical Edition of the Hebrew Bible, u: *Journal of Northwest Semitic Languages* 30(2004)2, 139–150.

je vjera u uskrsnuće pravedne duše i propasti grješne preusmjerila obred čišćenja s društvenoga na osobni kursor (usp. 2 Mak 12, 38 – 45).⁷ I dalje je prinos žrtve ključan, ali ne samo zbog obredne čistoće nego i radi pravednosti i oprosta grijeha kako bi duša mogla uskrsnuti.

Ono što je dakle rabinska teologija posebno razradila jest dijafragma između života pravednika i života bezbožnika te smrti pravednika i smrti bezbožnika (usp. Izr 10, 2; 11, 19). Koliko god su te dvije naravi oprječne i nedodirljive za života, ostaju oprječne i nedodirljive i poslije smrti. Rabinska škola tako razvija teologiju uskrsnuća duše (ne tijela), ali ju opet temelji na starozavjetnoj teologiji *šeo'ola*, tj. mjesta mrtvih.⁸ Naravno, uz tu teologiju i dalje je bilo oprječnih, da uskrsnuća nema i da se sva čovjekova djela kompenziraju vremenitom retribucijom (usp. Mk 12, 18–27).⁹ Ali za dominantne starozavjetne teologe nije bilo upitno da će pravednici Božjega naroda gledati lice Božje, nego ono što je privilegiralo jedne naspram drugih bilo je vrijeme boravka u mjestu mrtvih, tj. *šeo'olu* (usp. Ps 49, 12).

Starozavjetna teologija *šeo'ola* izravno ne govori o čistilištu, ali samim time što razdvaja privremenost boravka u *šeo'olu* od njegova trajnoga prebivališta, neizravno naučava da postoji mjesto gdje duše pravednika *odsjedaju* i ulaze u *šeo'olski* proces preobrazbe za vječno uskrsnuće.¹⁰ Teologija čistilišta zapravo je progresivna teologija *šeo'ola*, koja je u kršćanskoj teologiji dodatno dobila na zaletu, ali koja još uvijek nije dosegla svoju bitnu teološku visinu.

1. Etimologija riječi *šeo'ol*

Neobično je to što je najbliži starozavjetni termin hrvatskoj riječi *pakao* upravo hebrejska riječ *לִשְׁעֵי* (*šeo'ol*) koja ima i svoj *defective scriptum*: *לְשֵׁעַי* (*šeo'ol*).¹¹ Već vidljiva alternativa u hebrejskoj literaciji upućuje na njezinu povijesnu dalekosežnost, ali i trajnu teološku bremenitost. Etimološko značenje riječi *šeo'ol* divergiralo je tijekom

⁷ Usp. D. TURALIJA, Krivnja, kajanje i pomirenje u konceptualnoj perspektivi Svetoga pisma i kršćanskih denominacija, u: *Diacovensia* 24(2016.)4, 521–537., ovdje: 521–523.

⁸ Usp. R. PESCH, *Das Markusevangelium*, II, Freiburg, 1977., 229–236.

⁹ Usp. *isto*.

¹⁰ U jednoj od skorašnjih liturgijskih knjiga Grkokatoličke crkve, u sličnom kontekstu i stoji: »We should know that at present, that is, prior to the general Resurrection, the souls of the Righteous exist in certain specially designated places, and those of sinners in another region, the former rejoicing in their hope, but the latter grieving in expectation of the terrors that await them, since the Saints have not yet received the promise of good things.« Vidi: *Synexarion for the Saturday Before Meatfare*. Dostupno na: <https://www.johnsanidopoulos.com/2011/02/saturday-before-meatfare-saturday-of.html> (16. 10. 2023.).

¹¹ U tom smislu Shaul Bar ima pravo kada navodi da se pojam *šeo'ola* tiče »bad death«. Vidi: S. BAR, Grave Matters: Sheol in the Hebrew Bible, u: *Jewish Bible Quarterly* 43(2015.)3, 145–152., ovdje 151.

stoljeća. Delitzschevo¹², kao i ono Baumgartnerovo¹³ ili Frankenbergovo¹⁴ tumačenje da je riječ vezana za podzemlje malo je vjerojatna jer je stari grčki izraz *hadēs* teološki već bio obrađen pojam kompleksnoga grčkoga podzemnoga svijeta. Još je radikalnija opcija ona koju zastupa Mansi¹⁵, Ewald¹⁶ i Oesterley¹⁷, da je *š^eōl* nepromjenjivo stanje pakla.¹⁸

Ako pogledamo leksiku riječi *š^eōl* (שׁוֹל) i osobnoga imena *šā^aūl* (שָׂאוּל), uočiti ćemo da se riječi isto pišu »š^evl«, ali se različito izgovaraju. Iste su, čini se, zbog svoje sličnosti, često i brkane. U to nas uvjerava i biblijski tekst jer gdje god se spominje ime kralja Šaula *šā^aūl* (שָׂאוּל), izostavlja se riječ *š^eōl* (שׁוֹל). U toj svezi sveti pisac, čak i tamo gdje je termin *š^eōl* bio nužan (npr. Šaulovo dozivanje preminuloga Samuela *odozdou* 1 Sam 28), namjerno ispušta tu riječ kako ne bi aludirala na kraljevo ime *Šā^aūl*. Posljedično, u 43 biblijska poglavlja, tj. od prvoga spominjanja imena *Šā^aūl*, u 1 Sam 9, 2 pa sve do njegove smrti, u 2 Sam 21, 14, nigdje se ne navodi riječ *š^eōl*.¹⁹ Zanimljivo je zamijetiti i to da kraljevske knjige ljetopisa u sebi uopće ne sadrže riječ *š^eōl*. Sve nas to upućuje na zaključak da je riječ *š^eōl* u vrlo uskome leksičkome srodstvu s imenom *Šā^aūl*. Stoga i dolazimo do zaključka da bi zajednički korijen obiju riječi bio hebrejski *š^ol* (שׁוֹל), u značenju ‘tražiti, iskati, dozivati.’²⁰

¹² Usp. L. WÄCHTER, שׁוֹל, u: G. J. BOTTERWECK (ur.), *Theological Dictionary of Old Testament*, IV, Grand Rapids 2004., 239–249.

¹³ Usp. A. J. BAUMGARTNER, *Étude critique sur l'état du texte du Livre des proverbes: D'après les principales traductions anciennes*, Leipzig, 1890., 222.

¹⁴ Usp. W. FRANKENBERG, C. SIEGFRIED, *Die Sprüche, Prediger und Hoheslied übersetzt und erklärt: Handkommentar zum Alten Testament: In Verbindung mit anderen Fachgelehrten. II. Abtheilung, Die Poetischen Bücher 3*, Göttingen, 1898., 162.

¹⁵ Usp. H. SEEBASS, שׁוֹל, u: G. J. BOTTERWECK, et al. (ur.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, IX, Grand Rapids, 1998., 519.

¹⁶ Usp. H. EWALD, *Die Salomonischen Schriften, Die Dichter des Alten Bundes*, II, Göttingen, 1867., 257.

¹⁷ Usp. W. O. E. OESTERLEY, *The Book of Proverbs: With Introduction and Notes*, London, 1929., 275.

¹⁸ Za druge teorije vidi: R. ROSENBERG, *The Concept of Biblical Sheol within the Context of ANE Belief* (dok. diser.), Harvard, 1980., 19–100.; P. JOHNSTON, *The Underworld and the Dead in the Old Testament*, u: *Tyndale Bulletin* 45(1994.)2, 415–419.

¹⁹ Umjesto riječi *š^eōl* sv. pisac se i u 2 Sam 22, 5–6 koristi mitskim imenom *b'lijja'al*. Za to vidi: J. A. EMERTON, *Sheol and the Sons of Belial*, u: *Vetus Testamentum* 63(2013.)10, 109–112. Scott B. Noegel smatra i obrazlaže da i imenica »zemlja« u Post 1, 1 znači *š^eōl*, tj. podzemlje. Vidi: S. B. NOEGEL, *God of Heaven And Sheol: The »Unearthing« Of Creation*, u: *Hebrew Studies* 58(2017.)2, 119–144.

²⁰ William Foxwell Albright isti korijen שׁוֹל (*š^ol*) prevodi kao »mjesto vlastite odluke«. Vidi: W. F. ALBRIGHT, *The Etymology of Se'ol*, u: *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 34(1917. – 1918.)1, 209–210. Za druga mišljenja vidi: L. KÖHLER, *Problems in the Study of the Language of the Old Testament*, u: *Journal of Semitic Studies* 1(1956.)1, 3–24.; L. WÄCHTER, שׁוֹל

Prema tomu *š'ôl* bi, etimološki, prvotno označavao *dozivanje* ili *mamljenje*. To što doziva čovjeka i što ga mami jest, zapravo, njegova smrt. U skladu s tim hebrejski izraz *š'ôl* usko je vezan ne za podzemlje i pakao, nego za smrt jer smrt je ta koja mami u *š'ôl*. Da je riječ o mamljenju, upućuje i kasnija biblijska građa, kao i njezina midraška analiza gdje je *š'ôl* uspoređen s izrazom *הַלְוָה* (*'ālūqâ*), tj. pijavicom koja svojom prijanjaljkom mami i usisava čovjeka u svoje nutrine (usp. Izr 30, 15).²¹

Septuaginta prevodi hebrejski izraz *הַלְוָה* (*š'ôl*) s *ἄδης* (*hadēs*), u značenju 'mjesto duhova' ili 'mjesto mrtvih'.²² *Vulgata* je prevela hebrejski termin na sličan način imenicom *infernus* ili *podzemlje*. Aramejski targumi slijede hebrejski korijen s nešto drukčijom fonetikom *שִׁלֹם* (*šilôm*), kao i sirijska *Biblija*, tzv. *Pešitta*: *ܫܠܡ* (*šilôm*), u značenju 'podzemlje'. Bridges istu hebrejsku riječ prevodi s *grob*²³, dok se Müntinghe²⁴ koristi njemačkim izrazom *das Schattenreich* (kraljevstvo sjena) ili *das Totenreich* (kraljevstvo mrtvih) – kako to čita Doederlein.²⁵

U hrvatskom jeziku riječ *pakao* dolazi od korijena *pak*, u značenju 'smola'.²⁶ Otud i riječ *paklina*, tj. 'goruća smola ili ključajući katran', ali i imenica 'paklenica', tj. 'mjesto paleži'. *Pakao* bi prema tomu označavao mjesto gdje se određeni sadržaj spaljuje, tali i gdje sve postaje monolitno i bezlično (usp. Ps 49, 15). Naizgled etimološki nespojivi entiteti: *š'ôl* – 'mjesto koje mami' – i 'pakao' – 'mjesto bezličnoga sadržaja', zapravo su itekako u svezi jer *š'ôl* nije samo mjesto u koje odlaze smrtne duše, nego također i talište duša u bezlični sadržaj – ali nikako svih.

(*š'ôl*), u: J. BOTTERWECK et al. (ur.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. 14, Grand Rapids – Cambridge, 2004., 239–248.

²¹ Usp. D. TURALIJA, *This Is Not How To Do It*, Sarajevo, 2019., 187–188.; A. RODRÍGUEZ CARMONA, Concepto de »muerte« en el Targum Palestinense del Pentateuco, u: *Estudios bíblicos* 41(1983.)1–2, 107–136.

²² Usp. H. G. LIDDELL, R. SCOTT, *Greek—English Lexicon: With a Revised Supplement*, Oxford, 1996., 21.

²³ Usp. C. BRIDGES, *An Exposition of the Book of Proverbs*, New York, 1850., 442.; O *š'ôlu* kao grobu i uopće nesretnom usudu vidi: S. BAR, Grave Matters: Sheol in the Hebrew Bible, 145–152.

²⁴ Usp. H. MÜNTINGHE, *Die Sprüche Salomo's*, Frankfurt am Main, 1800., 59.

²⁵ J. CH. DOEDERLEIN, *Sprüche Salomons: Neu übersetzt mit kurzen erläuternden Anmerkungen*, Nürnberg und Altdorf, 1786., 190. Za širi kontekst vidi: E. J. PENTIUC, 'Renewed By Blood': Sheol's Quest In 2 Baruch 56:6, u: *Revue biblique* 114(2007.)4, 535–564.; A. PINKER, Sheol, u: *Jewish Bible Quarterly* 23(1995.)3, 168–179.

²⁶ Usp. P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, Zagreb, 1972., 588.

2. Dva ulaza u š^eôl

Teologija š^eôla tijekom duge izraelske povijesti razvijala se progresivno. Od onoga najprimitivnijega nepomičnoga *ležaja mrtvih*, preko Jobova i Koheletova filtera koji jedini ispravno razlučuje pravednost i zlo pa do onoga s dva ulaza koji rastavlja dobre od zlih duša.²⁷

Kako izgleda taj š^eôl? Semiti su došli i do toga zaključka analogijom: Kao što je antika gradila svoje utvrde s istočnim i zapadnim vratima poglavito, tako su promatrali i š^eôl. Istočna vrata semitskih gradova bila su do sunca. Najvažnije građevine, s najbogatijim stanovništvom, bile su smještene upravo na toj strani. Zapadna strana grada redovito je u sjeni, pa je arhitekturom i zapuštenija i manje privlačna od istočne. U tom kontekstu i jeruzalemska istočna strana jest strana Hrama, strana kralja, strana koja gleda na Cedronsku dolinu i strana koja donosi mesijansku nadu.²⁸ Za razliku od nje, zapadna strana usmjerena je prema dolini Hinnom ili Ge-hinnom, gdje se prvotno odlagalo gradsko smeće i uginule životinje, a kasnije i leševi pogubljenih zločinaca.²⁹ Shodno tomu i š^eôl bi imao dva ulaza koja *Novi zavjet* uspoređuje s dvjema stranama – desnom i lijevom (usp. Mt 25, 34).³⁰ Na jedan ulaz – koji je uži (usp. Lk 13, 23–24) – silazi se prirodnim putem, kada čovjek, proživjevši svoje dane, prirodno biva usmjeren prema smrti, odnosno š^eôlu. Na drugi se međutim ne silazi prirodnim putem, nego nasilno. To je široki ulaz kroz koji Jahve strmoglavljuje u podzemlje (usp. Mt 7, 13–14). Tako, premda po biblijskoj tradiciji svi idu u š^eôl, ne idu svi u podzemlje istim putem i na isti način (usp. Ps 89, 48). Dva su puta i načina ulaska u š^eôl: Prvi je prirodni i spokojni. Drugi je neprirodni i nasilni. Kako djeluje prvi, a kako drugi ulaz u š^eôl?

2.1. SPOKOJNI ILI PRIVREMENI Š^EÔL

Prirodni put silaska u š^eôl jest put onih koji spokojno ulaze u podzemlje (usp. Job 21, 13). Spokojan može biti samo onaj čovjek koji ne slijedi put grješnika (usp. Ps 1, 1), nego put pravednika (usp. Ps 33, 1). Prema tomu prirodni put u š^eôl pripada

²⁷ O širem kontekstu Jobova i Koheletova pogleda na š^eôl vidi: D. TURALIJA, Koheletov hevelizam u odnosu na oprost i pomirenje, u: Z. MAROS, D. TOMAŠEVIĆ (ur.), *Oprost i pomirenje: krilatice lišene sadržaja*, Sarajevo – Zagreb, 2018., 103–123. O odnosu vode i š^eôla vidi: D. RUDMAN, The Use of Water Imagery in Descriptions of Sheol, u: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 113(2001.)2, 240–244.

²⁸ Usp. K. HENNING (ur.), *Jerusalem Bibellexikon*, Neuhausen – Stuttgart, 1990., 399–409.

²⁹ Usp. isto, 344., 354–355.

³⁰ Za rabinsku usporedbu vidi: E. GINSBURG, Y. WEINBERGER, *Mishlei, Proverbs: A New Translation with a Commentary Anthologized from Talmudic, Midrashic and Rabbinic Sources*, II, Brooklyn (N. Y.), 2007., 615.; 629–630.; H. SEEBASS, 512 , *וְשֵׁל*.

pravednicima. Već na samim počecima, u Post 37, 35, praotac Jakov želi sići u *š'əḏl* za svojim sinom Josipom kojega neutješno oplakuje. Posrijedi je starčev silazak u podzemlje kojemu se svejedno nada i koji priželjkuje. No određene životne uvjetovanosti mogu ubrzati taj proces (usp. Post 44, 29). Na sličan način i pravedni Job sanja o svojem mirnu silasku u *š'əḏl* (usp. Job 7, 9; 17, 13), tražeći od Jahve ne da ga u nj baci poput zlotvora, nego da ga u nj skrrije. Glagol *חָפַץ* (*čpḥ*) – ‘skriti, skloniti’ dodatno pojašnjava starozavjetni princip prirodnoga silaska u *š'əḏl*. Pravednikov dakle život završava mirnim silaskom u podzemlje (usp. Iz 38, 10). Ali što ga tamo čeka?

2.1.1. Razrađena teologija spokojnoga *š'əḏla*

S povijesnim knjigama, tj. s deuteronomističkom teologijom, započinje detaljiziranje prirodnoga ili spokojnoga *š'əḏla*.³¹ S vremenom se došlo do nauka da Bog jednako ne tretira one koji su prirodnim putem sišli u *š'əḏl* i one koji su tamo dospjeli nasilno (usp. 1 Sam 2, 6). U Davidovoj oporuci sinu Salomonu to je dodatno i pojašnjeno. David savjetuje Salomona da ne dopusti povlaštenom Joabu, koji je Davidu zadao mnoga zla (usp. 2 Sam 3, 26; 18, 14; 19, 6), mirno sići u *š'əḏl*, nego da to mora biti nasilni put kako bi se zadovoljila pravednost (usp. 1 Kr 2, 6.9). Staraći silazak u *š'əḏl* mirnim putem vjerodostojno je ocrtavao život pravednika koji se pripremio za svoju smrt (usp. Tob 11, 9). Međutim teologija *š'əḏla* pošla je korak dalje: Čovjek ulazi u *š'əḏl* onakav kakav je bio za života i u njemu takav i ostaje (usp. Ps 6, 6; 16, 10), što znači da u *š'əḏlu* čovjek ne mijenja svoju poziciju i narav koju je izgradio tijekom života (usp. Mudr 1, 14). U *š'əḏlu* se ne može dogoditi prevrat da se pravednik prometne u bezbožnika, a bezakonik da postane pravednik. Ipak, ključna karakteristika *š'əḏla* nije nepromjenjivost položaja ili statusa, nego nemogućnost iskazivanja hvale i časti Bogu (usp. Ps 30, 4). Osim toga u *š'əḏlu* nema ni umovanja, spoznaje, a pogotovo ne mudrosti (usp. Koh 9, 10). Te pak vlastitosti karakteriziraju pravednikov život koji mudrošću nalazi Boga, a koji ga svojom pravednošću veliča pa pravedniku po svojoj naravi to mjesto ni ne pripada jer onaj koji je za života hvalio i blagoslivljao Jahvu ne može ga prestati veličati ni u *š'əḏlu* (usp. Ps 6, 6). Bezbožniku, koji za života ne veliča Jahvu, odgovara poslijesmrtni *š'əḏlski* ambijent, u kojem se ne spominje Božje ime (usp. Ps 6, 6; 34, 18). Otuda dolazimo do zaključka da *š'əḏl* pripada isključivo grješnicima, odnosno onima koji ne slave Jahvu (usp. Ps 16, 10). Prorok Joel 2, 32 i novozavjetna *Poslanica Rimljanima* 10, 13 na istome su spoznajnome tragu, po kojem se oni koji – i za života i poslije smrti – zazivaju ime Jahvino redom spašavaju. Time je teologija *š'əḏla* dosegnula svoj vrhunac u nauku da *š'əḏl* nije vječno

³¹ Usp. D. TURALIJA, Krivnja, kajanje i pomirenje u konceptualnoj perspektivi Svetoga pisma i kršćanskih denominacija, 521–522.

prebivalište pravednika (usp. Mudr 2, 1).³² Pravednik doduše silazi do *š'ē'ōla*, ali mu tamo ne trune duša niti postaje dio bezličnoga *š'ē'ōlskoga* sadržaja (usp. Izr 1, 12). Budući da ne može ostati u *š'ē'ōlu* (usp. Ps 49, 16), opravdana duša uzdiže se u visine (usp. Mudr 16, 13), a sam Jahve je taj koji ju izbavlja i koji ju nagrađuje sretnom vječnošću (usp. Mud 16, 13).

2.1.2. Karakteristike spokojnoga, tj. privremenoga *š'ē'ōla*

Š'ē'ōl je teško stanje koje pravednik ne podnosi i kojemu kao takav ne pripada (usp. Pj 8, 6; Sir 9, 12). Zbog toga *š'ē'ōl*, u kontekstu pravednika, nije opisan kao duboko mjesto gdje bezbožnik zapada i iz kojega ne može izići (usp. Ps 86, 13), nego kao ulaz, kao vrata podzemlja, kao čekaonica iz koje se pravednik nada izbavljenju (usp. Iz 38, 10; Mudr 16, 13; Sir 51, 6). Tu, na *š'ē'ōlskom ulazu*, ležaji su pravednih (usp. Ps 88, 6). Otuda vapiju i Jahve ih čuje (usp. Ps 34, 18; 77, 2; 139, 8). U tom smislu dvije su ključne zablude bezbožnika s kojima ga *š'ē'ōl* mami. Prva je da podzemlje vlada zemljom (usp. Mudr 1, 14). Druga je da svi skončavaju jednako (usp. Mudr 2, 1). I prva i druga obmana usmjerene su protiv Jahve i njegovih pravednika. Jahve je naime sveprisutni vladar (usp. Ps 139, 8) i jedini koji podiže mrtve iz smrti i podzemlja (usp. Sir 48, 5). *Š'ē'ōl* je tako, u užem značenju riječi, povezan s imenicom מָוֶת (*māvet*) – ‘smrt’ (usp. Ps 22, 16; Izr 5, 5; 7, 25). Kao i *š'ē'ōl*, i *māvet* može biti prirodna, koja priprema pravednika za podzemlje (usp. Post 25, 8; Ps 48, 15; Sir 17, 1), ali i nasilna, koja zaskače i iznenađuje grješnika (usp. Ps 55, 16). I *š'ē'ōl* i *māvet* jesu razornici ljudske egzistencije (usp. Iz 28, 15.18) kojima se protivi sam Jahve (usp. Pnz 32, 39). Slijedom toga, premda čovjeku neizbježna, smrt nije božanska vlastitost, pa samim time nije ni trajna ni apsolutna. Njezina relativnost ovisi o intenzitetu pouzdanja u Jahvu (usp. Post 3, 14–24; Koh 3, 11; 5, 6). Što je pravednikovo pouzdanje u Jahvu veće, to je smrt beznačajnija jer po sebi nije konačna ljudska odrednica (usp. Mudr 1, 13). I smrt, kao i *š'ē'ōl*, izaziva u čovjeku strah i neizvjesnost (usp. Ps 18, 5; 33, 19; 55, 4) koji se, opet, jedino svladavaju pouzdanjem u Jahvu (usp. Ps 23, 4; 56, 14; 102, 20). Strah Gospodnji pritom igra važnu ulogu jer pravednika oslobađa straha smrti (usp. Izr 14, 27). Dok se pravednici prizivlju na život, bezbožnici svojim postupcima mame smrt (usp. Mudr 1, 16; 2, 24; Sir 14, 12). Čovjek bira život ili smrt (usp. Pnz 30, 19; Sir 15, 17). Opredjeljujući se za život, pravednik, Jahvinim izravnim činom, biva izbavljen iz *š'ē'ōlskoga podzemlja* u kojem caruje smrt (usp. Iz 9, 2). Na istome tragu počiva i konačna Jahvina pobjeda nad smrću (usp. Iz 25, 8; 28, 18).³³

³² Usp. J. CORLEY, Afterlife Hope before the New Testament: A Descriptive Survey, u: Proceedings of the Irish Biblical Association 41–42(2018. – 2019.), 1–24., ovdje 19–21.

³³ Šire o smrti u *Starom zavjetu* vidi: D. COX, As Water split on the Ground (Death in the Old Testament), 1–17.; C. B. HAYS, The Covenant with Mut: A New Interpretation of Isaiah 28:1–22, u: *Vetus Testamentum* 60(2010.)2, 212–240.

Spokojni *š^eôl* jest dakle ograničeni boravak pravednikove duše, koja svojim prirodnim životnim putem silazi do podzemlja, koja se zaustavlja na njegovu ulazu i koja otamo čeka izbavljenje u vječni život (usp. Izr 15, 24; Jon 2, 3).

2.2. NASILNI ILI TRAJNI *š^eôl*

Za razliku od prirodnoga puta kojim čovjek hodi u *š^eôl*, postoji i drugi, tj. nasilni, koji čovjeka baca ili silom strmoglavljuje u podzemlje. Već u Post 44, 29 Jakov upozorava svoje sinove da, ako postupe s Benjaminom kao i s Josipom, dušu će mu »u zlu strovaliti u *š^eôl*«. Drugim riječima, Izraelov silazak više neće biti prirodan, nego nasilan put u podzemlje, koji sa sobom povlači i negativne konzekvencije (usp. Post 44, 31). Slično i zemlja koja se rastvorila pred Korahom, Datanom i Abimarom u Br 16, 19, Božja je kazna po kojoj čovjek ne umire onako kako bi trebao, nego umire drukčije. Oba biblijska teksta upozoravaju na to da nije isto sići u *š^eôl* prirodnim i nasilnim putem. Pravednik silazi u *š^eôl*, dok se grješnik sunovraćuje u nj (usp. 1 Sam 2, 6), gdje ga *š^eôl* guta u sebe (usp. Job 26, 6). Grješnika *š^eôl* doziva, mami (usp. Izr 5, 5) i odvlači u svoje dubine (usp. Sir 21, 10). U tom kontekstu uspoređen je s bludnicom koja obmanjuje, zavodi i odvodi u grijeh i propast (usp. Izr 7, 27). Budući da se u *š^eôlu* ne hvali Jahvu, zlobnicima to ujedno postaje i prirodni ambijent (usp. Ps 31, 18), ali opet u kojem ne miruju kao pravedni, nego u koji, poput krda, bivaju stjerani (usp. Ps 49, 15). Tek tamo dobivaju svoj ležaj od truleži i propasti (usp. Ps 88, 6) i pokrivač crvotočine i uništenja (usp. Iz 14, 11).

Jahve je taj koji baca u *š^eôl* (usp. 1 Sam 2, 6), gdje čovjek upada kao u bezdan, tj. u bezizlazni prostor (usp. Iz 14, 15). Jahve strmoglavljuje čovjeka u *š^eôl* zbog bezakonnja (usp. Iz 57, 9; Ez 31, 16).³⁴ A tko upadne u *š^eôlske* dubine, u Jahvinu se pomoć više ne uzda (usp. Iz 38, 18). Osim toga što Jahve strovaljuje u *š^eôl*, i sam *š^eôl* može se rastvoriti pred zlotvorom i zatvoriti ga u svoje ponore (usp. Br 16, 30).³⁵ *š^eôl* je

³⁴ Usp. D. I. BLOCK, *Beyond the Grave: Ezekiel's Vision of Death and Afterlife*, u: *Bulletin for Biblical Research* 2(1992.)1, 113–141.

³⁵ Prvotno su i oni ubijeni jednako tretirani kao i duše koje nasilnim putem odlaze u *š^eôl* (usp. Ez 31, 17). Njihov kraj nije zapečaćen nagradom, nego kaznom (usp. Ez 32, 21). Međutim njihov ležaj u *š^eôlu* ipak je drukčiji od mjesta bezbožnih sjena. Mačem usmrćenima odgovara udes pogana i neobrezanih (usp. Ez 31, 17; 32, 21.27). Time se ujedno otvara i novi ambijent *š^eôla*, u koji ulaze dvije skupine: oni koji su stradali ljudskom rukom i oni koji za života nisu upoznali Jahvu. Taj neutralni ambijent *š^eôla* sporadično je obrađen. Tek je s Deuteroizajom istaknuta pravednikova nasilna smrt, koja ne ulazi u kategoriju »mačem pobijenih«. Teologija trpećega pravednika postsužanjski je proročki *usus* kojim se opravdava njegova nasilna smrt (usp. Iz 53). Konačno, prednovozavjetna teologija trpećega pravednika detaljno je opisana u govoru četvrtoga brata iz naracije o pogibiji sedmorice pravednika u *Drugoj knjizi o Makabejcima* (usp. 2 Mak 7). O sudbini takvoga osuđeni pravednik progovara: »Blago onom koji umre od ruke ljudi, u čvrstoj nadi koju ima od Boga: da će ga Bog uskrisiti!« (2 Mak 7, 14a–b). Usp. J. CORLEY, *Afterlife Hope before the New Testament:*

taj koji satire grješnika, mrvi mu kosti i topi mu dušu u bezlični sadržaj podzemlja (usp. Izr 1, 12). Jahve, pred čijim se okom *š'ôl* razotkriva (usp. Job 26, 6), kažnjava grješnika koji ga je prezreo i odbacio (usp. Ps 107, 10–11).

2.2.1. Razrađena teologija nasilnoga *š'ôla*

Kao što mudrost i razboritost potiču na pravednost, oholost vuče u *š'ôl* (usp. Iz 14, 11). Dok je pravednikova duša spašena iz *š'ôla*, grješnikova, poput sjene, ostaje u njegovim dubinama (usp. Izr 9, 18; Iz 14, 9). Premda riječ *רְפָאִים* (*rēpā'im*) u Izr 9, 18 i Iz 14, 9 znači 'dubina ili ponor',³⁶ tu se vjerojatno ne govori o mjestu, nego o stanju tame u kojoj se subjekti ne raspoznaju međusobno jer svi izgledaju isto, tj. imaju jednake siluete ili sjene. Potresanjem *š'ôla* bude se te sjene koje se aktiviraju kako bi u sebe privukle grješne naravi (usp. Iz 14, 9). Prorok Ezekiel bezizlazni duboki procijep *š'ôla* naziva *בֹּר* (*bôr*), u značenju 'jaz, jama' (usp. Ez 31, 16), dok ga knjiga *Mudrih izreka* (usp. Izr 15, 11) dodatno oslovljava s *רְבִצֹן* (*ʿābaddôn*) ili »mjesto uništenja«,³⁷ ali jasnije značenje imalo bi »mjesto taljenja«, tj. mjesto stapanja duša u bezličnu tvorevinu, gdje osobnost gubi svaku svoju samostalnost i stapa se u kolektivnu *mnogost* (vidi dalje termin »legija« u Mk 5, 9). Budući da je bezlično, takvo je mjesto po sebi nezasitno (usp. Izr 27, 20), ali i neistraživo (usp. Izr 15, 11). Zbog toga je oslikano kao kapsula smrti koja oponira majčinoj posteljici iz koje se rađa život (usp. Izr 30, 16a). Izišavši iz posteljice, tj. kapsule života, čovjek živi dok ne uđe u kapsulu smrti iz koje grješniku nema izlaza (usp. Izr 30, 16b). Dok se pravednik rađa na novi i vječni život, bezbožnik postaje *š'ôlska* bezlična sjena (usp. 2 Mak 7, 14).³⁸

2.2.2. Karakteristike nasilnoga, tj. trajnoga *š'ôla*

Za razliku od privremenoga i spokojnoga *š'ôla*, iz kojega pravednik čeka svoje izbavljenje, nasilni *š'ôl* dubok je, trajan i nedohvatljiv (usp. Job 11, 8). Osim toga

A Descriptive Survey, 9–13. Usp. B. R. DOAK, Ezekiel's Topography of the (Un)Heroic Dead in Ezekiel 32:17–32, u: *Jurnal of Biblical Literature* 132(2013.)3, 607–624.

³⁶ Usp. M. von NORDHEIM-DIEHL, Wer herrscht in der Scheol? Eine Untersuchung zu Jes 14,9, u: *Biblische Notizen* 143(2009.), 81–91.; R. LIWAK, *רְפָאִים* (*rēpā'im*), u: J. BOTTERWECK et al. (ur.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol 13, Grand Rapids – Cambridge, 2004., 602–614.; C. H. TOY, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Proverbs*, Edinburgh, 1899., 191.

³⁷ Usp. B. OTZEN, *רְבִצֹן* perish, destroy, u: J. BOTTERWECK, H. RINGGREN (ur.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, I, Grand Rapids, 1977., 19–23.

³⁸ Narav *š'ôla* u *Pjesmi nad pjesmama* (8, 6) uspoređena je s ljubomorom. Ljubomora je mješavina osjećaja ljutnje, tuge, kajanja i gađenja. To *š'ôl* upravo i predstavlja za grješnika: mjesto nesigurnosti, straha i tjeskobe. Usp. G. W. E. NICKELSBURG, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism and Early Christianity*, Cambridge (MA), 2006., 36–37.

aktivan je poput živoga bića koje se giba i podrhtava (usp. Br 16, 30; Izr 27, 20), koje mami (usp. Izr 5, 5), proždire i guta duše (usp. Job 24, 19). I baš kao što se čovjek može okrenuti Bogu, tako se može okrenuti i *š'ōlu* (usp. Ps 9, 18; Hoš 7, 16). Glagolski oblik *יָשַׁב* (*jāšûḥ*) od glagola *יָשַׁב* (*šûḥ*) to teološki i opravdava (usp. Ps 51, 15; 85, 9; Jr 31, 8).³⁹ *Š'ōl* dakle ima svoja usta (usp. Ps 141, 7), svoje pandže (usp. Ps 49, 16), svoje ruke kojima grabi grješnika (usp. Ps 89, 49), kojima ga guta u svoje ždrijelo i kojim ga topi u svojem nezasitnom želudcu podzemlja (usp. Iz 5, 14; Hab 2, 5). I premda je bič zatorni koji razvaljuje, razbija i drobi (usp. Iz 28, 15.18), u Jahvinoj je vlasti (usp. Pnz 32, 21) i njegovom se voljom pomiče, otvara i zatvara (usp. Job 26, 6).

3. *Š'ōl* u *Novom zavjetu*

Pojam *š'ōla* u *Novom zavjetu* upućuje na njegove dubine. Sunovrat galilejskih gradova u *š'ōl* (usp. Mt 11, 23; Lk 10, 15) zapravo je stjerivanje bezbožnika u najdublja dna iz kojih nema izlaza (usp. 1 Sam 2, 6; Iz 57, 9). Ta duboka dna *š'ōla* *Novi zavjet* naziva *γεέννα* (*geenna*), tj. mjesto u koje sam Bog strmoglavluje i iz kojega nema povratka (usp. Mt 5, 22.29; 23, 33).⁴⁰ Grčka riječ *geenna* odgovara hebrejskoj *גֵּהֶנּוֹם* (*g'hennôm*), a označava mjesto u kojem se događa *אֲבֻדָּה* (*ʾāḇaddôn*), tj. proces stapanja, odnosno uništenja identiteta duše (usp. Job 31, 12), pretvarajući je u *רֵפְאִים* (*r'pā'im*) ili bezlični sadržaj (usp. Ps 88, 11; Izr 2, 18; 9, 18; 21, 16; Iz 14, 9; 17, 5; 26, 14.19). Ta *geennetska* taljevina (usp. Mt 10, 28) na poseban način opisana je u grčkome terminu *λεγιών* (*legiōn*) – »legija« (usp. Mk 5, 9; Lk 8, 30), što predstavlja skup stopljenih bezličnih duhova koje starozavjetna teologija s pravom naziva »sjene« (usp. Iz 14, 9).⁴¹

Osim semitskoga termina *gehenna*, *Novi zavjet* poznaje još jedan posuđeni grčki, koji odgovara onom semitskom, a to je *ταρταρώ* (*tartarô*), u značenju 'mjesto muka'.⁴² *Druga Petrova poslanica* (usp. 2 Pt 2, 4) koristi se tim izrazom kao sinonimom hebrejske složenice *g'hennôm*. I knjiga *Otkrivenja* ima vlastiti pojam za hebrejsku posuđenicu *g'hennôm* (usp. Otk 20, 14). Izričajem *ἡ λίμνη τοῦ πυρός* (*hē limnē tū pūros*) ili »vatreni ponor« sveti pisac u Otk 20 ističe onaj najdublji prostor

³⁹ Usp. M. SÆBØ, *יָשַׁב* (*šûḥ*), u: J. BOTTERWECK et al. (ur.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, XIV, Grand Rapids – Cambridge, 2004., 461–527., osobito 509–510.

⁴⁰ Usp. N. WYATT, The Concept and Purpose of Hell: Its Nature and Development in West Semitic Thought, u: *Numen* 56(2009.)2, 161–184.; N. EUBANK, Prison, Penance or Purgatory: The Interpretation of Matthew 5.25–6 and Parallels, u: *New Testament Studies* 64(2018.)2, 162–177.

⁴¹ Za detaljnije poimanje termina *g'hennôm* vidi: L. R. BAILEY, Gehenna: The Topography of Hell, u: *The Biblical Archaeologist* 49(1986.), 3, 187–191.

⁴² Usp. H. G. LIDDELL, R. SCOTT, *Greek-English Lexicon: With a Revised Supplement*, 1759.

š^eôla, tj. *gehenna* ili »pakla«. Novozavjetna *geenna*, kao i grčki izraz *tartarô* i izričaj *hē limnē tū pūros* odgovaraju hebrejskim terminima *r^epā'îm* (usp. Iz 14, 9), *bôr* (usp. Ez 31, 16) i *ôbaddôn* (usp. Izr 15, 11), što su starozavjetni nazivi ne samo za *š^eôlske* dubine nego i za procese u kojima se duše pretvaraju u bezlične sjene (usp. Mk 9, 43.45.47; Lk 12, 5).

Pakao je, u novozavjetnoj literaturi, zapravo, najdublji dio *š^eôla* koji Isus naziva *geenna*, tj. mjesto iz kojega nema izbavljenja (usp. Mt 5, 30). Ali baš kao što je i starozavjetni *š^eôl* poznao dva ulaza, od kojih se kroz jedan silazi, a kroz drugi strmoglavljuje, tako i novozavjetni poznaje dvije strane (usp. Mt 25, 31–46): oni slijeva odlaze u rastaćuću vatru koja duše topi u neprepoznatljivi bezlični sadržaj (usp. Mt 25, 41), a oni zdesna prelaze u životno kraljevstvo (usp. Mt 25, 34).

3.1. Š^EÔL KAO ČISTILIŠTE U NOVOM ZAVJETU

Kao alternativu hebrejskoj riječi za podzemlje, grčki jezik *Novoga zavjeta* uzeo je svoj već postojeći mitološki termin *ᾗδης* (*hadēs*), koji u teološkom kontekstu, ipak, detaljno odgovara, ne grčkoj klasičnoj, nego biblijskoj matrici riječi *š^eôl*. Za razliku od starozavjetne teologije, po kojoj svi ljudi idu u *š^eôl*, i pravedni i grješni, s time što pravedni ne ostaju u njemu, novozavjetna teologija dodatno precizira kako pravednicima to mjesto, po svojoj naravi, ne pripada (usp. Dj 2, 27). Prispodoba o pravednom Lazaru i bezbožnom gospodaru to detaljnije i obrazlaže (usp. Lk 16, 19 – 31). Obojica umiru, i Lazar i bogataš, ali pravednikova duša biva izručena Bogu (usp. Lk 16, 22), dok je bezbožnikova zakopana u *š^eôl* (usp. Lk 16, 23). Grčki izraz *ἀποφέρω* (*apoferō*) – ‘izručiti’ (Lk 16, 22) znači još i ‘osloboditi iz zatvora’ (usp. Mk 15, 1) ili ‘prijeći s jednoga mjesta na drugo’ (usp. Dj 19, 12). Sve tri mogućnosti glagola *apoferō* vide put, tj. proces odlaska s jednoga i dolaska u drugi ambijent.⁴³ Isus započinje priču o Lazarevu bogatašu ne navodeći ime grješnika jer ga u *š^eôlskoj* stvarnosti više nema. Za razliku od njega, Lazar i poslije smrti ostaje Lazar. Eshatološka Lazareva smrt opisana je kao proces, kao mirni prelazak iz smrti u život, kao obred, kao liturgija, kao slavlje (usp. Lk 16, 22), dok je smrt bogataša krajnje dramatzirana, ali i ključna u »Lazarevoj eshatologiji« jer se oborenom grješniku prvi put ekskluzivno daje riječ. Daje mu se, zapravo, iznimna šansa, što bi i bila jedna od opisnih definicija čistilišta. Međutim bogataš, gledajući i tada samo na sebe, ne obraća se Jahvi da ga pogleda, ne priziva njegovo ime da mu se smiluje i oprostí grijeha – jer to nije činio ni za života (usp. J1 2, 32; Rim 10, 13) – nego, koliko je ogrezao u svojoj opakosti, on od Jahve traži vode da se napije (usp. Lk 16, 24), vraćajući se tako i u *š^eôlu* svojim prvobitnim navikama.

⁴³ Usp. O. GORSKI, N. MAJNARIĆ, *Grčko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 2003., 55.

3.1.1. Čistilište kao odgajalište

Isus, gradeći svoju Crkvu na Petru (usp. Mt 16, 18), spominje *šćólska vrata*.⁴⁴ Premda se po svojoj prirodi zatvaraju, može ih otvoriti samo Bog (usp. Pnz 32, 21; Job 26, 6; Ps 30, 4; Iz 5, 14) koji otamo izvodi i izbavlja duše vjernika (usp. Dj 2, 27; vidi: Ps 16, 10). Isus je dobitnik ključeva *šćólskih vrata* (usp. Otk 1, 18) pa ono što u *Starome zavjetu* čini Jahve (usp. Ps 30, 4; 86, 13; 139, 8; Hoš 13, 14; Am 9, 2; Jon 2, 3), to u *Novom* čini Krist Gospodin (usp. Otk 1, 18).⁴⁵ Njegov »silazak nad pakao« otvaranje je tih *šćólskih vrata* na koja kucaju duše i zazivaju ime Jahvino da im se smiluje pa da ih spasi.⁴⁶ Zbog toga je teologija *šćólskih vrata* u *Novom zavjetu* usko vezana s teologijom uskrsnuća prema kojoj postoji proces od slabosti do snage, od sramote do slave, od mane do savršenstva, od naravnoga do duhovnoga i od raspadljivoga do neraspadljivoga života (usp. 1 Kor 15, 12–44).⁴⁷ Za razliku od starozavjetne teologije, koja od primitivne retribucije, preko hramske obredne teologije pa do makabejske i farizejske teologije *šćóla* ne ide dalje od teologije uskrsnuća, novozavjetna teologija *šćólskih vrata* ide i korak dalje, prebacujući posljednicu grijeha na njegov uzrok. To jasno pokazuje Isusova parabola o optuženiku i njegovu tužitelju (usp. Mt 5, 25–26), gdje izraz »dok si još na putu« ne predstavlja grijeh, nego ovovjeka grješna nagnuća, a sudac i tamničar sud i čistilište.⁴⁸ Osim toga Isusova usporedba o dobru i zlu stablu, koje donosi roda po svojoj temeljnoj opredijeljenosti (usp. Lk 6, 43–49),⁴⁹ također jasno naznačuje da je teologija svetosti i grijeha prenesena na teologiju svete ili grješne navike. Isus takvu teologiju naziva i teologijom srca.⁵⁰ Čovjeku »iz obilja srca usta govore« jer to što je unutra, to ga čisti i onečišćuje te čini pravednim ili grješnim (usp. Mk 7, 20). Čistilište je sjemenište vječnoga života, gdje vjernik, kao čeonno zrno, dozrijeva dok »ne donese plod u ustrajnosti«, tj. dok ne stekne svete navike koje ga trajno čine svetim (usp. Lk 9, 10–17).

⁴⁴ Vidi: J. MARCUS, *The Gates of Hades and the Keys of the Kingdom* (Matt 16:18–19), u: *The Catholic Biblical Quarterly* 50(1988.)3, 443–455.

⁴⁵ Usp. J. CLAASSENS, *Finding Words in the Belly of Sheol: Reading Jonah's Lament in Contexts of Individual and Collective Trauma*, *Religions* 13(2022.), 91., Dostupno na <https://doi.org/10.3390/rel13020091> (24. 10. 2023.).

⁴⁶ Usp. H. G. LIDDELL, R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon With a Revised Supplement*, Oxford, 1996., 226.

⁴⁷ Usp. B. ALAND i dr. (ur.), *The UBS Greek New Testament: Reader's Edition with Textual Notes*, Stuttgart, 2010., 473–474.

⁴⁸ Usp. R. FABRIS, *Matteo*, Roma, 1982., 127–132.

⁴⁹ Usp. J. ERNST, *Il Vangelo secondo Luca I*, Brescia, 1990., 320–324.

⁵⁰ Usp. D. TURALIJA, *Pokušaj novoga pristupa biblijskome srcu kao jedinog ljudskoj bateriji*, u: *Vrhbosnensia* 2(2018.), 281–304.

3.1.2. Čistilište kao odvikavalište

Novozavjetna prispodoba uskih i širokih vrata također je dio teologije čistilišta (usp. Mt 7, 13–14; Lk 13, 23–24). Uska vrata predstavljaju put svetih, široka vrata put grješnika. Ipak, kada Isus kaže »ljudima je nemoguće, Bogu je sve moguće« (Mk 10, 27), tada ponovno i ispočetka aludira na proces pomoću kojega se i grješnici spašavaju. Taj proces bismo pavlovski mogli nazvati »oganj« (1 Kor 3, 17), tj. vatra, što u semitskoj kulturi predstavlja požar koji za vrijeme suše često pali vegetaciju kako bi se posljedično stvorili bolji uvjeti za novi urod. Tu čistilište opet podsjeća na odvikavalište koje je poput svakoga lječilišta ne samo višestruko korisno nego i spasonosno. Na sličan se način i Heb 12, 29 koristi aluzijom vatre i vegetacije. Gorjeti ne može zelena i sočna trava, nego suho lišće i makija. Drugim riječima, kada *Poslanica Hebrejima* naziva Boga »ognjem koji proždire« (Heb 3, 18), to onda ne znači onaj koji uništava, nego onaj koji pročišćuje ljudske sklonosti. One ljudske navike koje iza sebe ostavljaju zrelost i svježinu vrijede i za vječnost, a one usahnule i beživotne bivaju spaljene i očišćene kako bi na gareži mogla probujati nova vegetacija pravednosti (usp. 1 Kor 3, 12–13). S vatrom dolazi i zlato ili srebro kao česta semitska usporedba pročišćenja (usp. Sir 2, 1–6; Mal 3, 3; Heb 3, 18) te je nanovo slika čistilišta pomoću kojega se vjernik rješava svojih nečistoća i zlih sklonosti.

Zaključak: Grijeh i grješnost

Mnoga su teološka uvjerenja o čistilištu. Dok ih protestantski teolozi redom pobijaju, katolički ih sve više dovode u pitanje. No i jednima i drugima jasno je da krajnji problem u onostranosti nisu grijesi, a ni kazne, jer se sakramentom ispovijedi ili Kristovom milosnom povlasticom redom brišu. Krajnji problem za kršćane jesu grješne navike koje ispovijed ne može izbrisati i čije nepromijenjeno stanje ostaje i poslije smrti. I premda u onostranosti grješna navika nije aktivna (usp. Koh 9, 10), svejedno grješno nagnuće ostaje. Zato se u pokajanju sakramenta ispovijedi i mora reći: »(...) i čvrsto odlučujem da ću se popraviti i više neću grijешiti«, tj. da ću se odviknuti od grješnih navika. Odvikavanje od zlih sklonosti nije lagan proces, pa mnogi vjernici, zadovoljeni popudbinom, odlaze s ovoga svijeta očišćeni od grijeha, ali i dalje zarobljeni svojim grješnim navikama. A kako grijeh nije uzrok, nego posljedica grješnoga nagnuća, samim time je nagnuće na grijeh uzrok grijeha. Zbog toga je i izrečeno pravilo da »tko god pomisli na grijeh, već je sagriješio« (Mt 5, 27). Sam Isus razvrstava ljudska grješna nagnuća. Ona tjelesna redovito su na dnu njegove ljestvice jer s propadljivim tijelom propadaju i tjelesne grješne sklonosti (usp. Lk 7, 47; Iv 8, 11). Čini se da su najveći problem ona grješna nagnuća koja Isus nabraja kroz farizejsku hipokriziju, taštinu i oholost, sladokus utjecaja i moći, lakomosti i sebičnosti, prijezira i sablazni (usp. Mt 9; Lk 13; 14). Isus sve te sklo-

nosti stavlja na vrh svoje ljestvice sortirajući ih kroz svoja čuvena »jao« (usp. Mt 23; Lk 11).

Stoga bi, u prvom redu, naravno, ne i u jedinome, čistilište označavalo sjemenište ili odgajalište duše, čija djela nisu ustaljena. Prisjodoba o sijaču u Mt 13 to hotimično i rasvjetljuje. U prilog tomu ide i ključni Isusov ultimatum da »postanemo kao djeca«, tj. da, kao vjernici, ostanemo u stalnome procesu dozrijevanja i izgradnje (usp. Mt 18, 1–5). Pritom, glavnu riječ ne vode samo volja i odluka, nego vjera i ljubav. Što više ljubavi, to više oprosta, što jača vjera, to žarča svetost. U svemu tome najodgovorniju ulogu preuzima ljubav. Od nestalnosti do ustrajnosti i od oprosta do svetosti nije malen put pa se u tom procesu ljubav najviše i dokazuje jer sam Isus, stojeći između farizeja i bludnice, kaza: »Kome se malo oprašta, malo ljubi« (Lk 7, 47). Drugotno, čistilište bi bilo lječilište ili odvikavalište od grješnih nagnuća. I baš kao što medicinska lječilišta u načelu polučuju uspješne rezultate odvikavanja od raznoraznih ovisnosti i navika – jer da su neučinkovita, ne bi ni postojala – tako je i čistilište još učinkovitije lječilište od grješnih stečenih navika. Ti grješni ožiljci, pošto posve zacijele, licem se preobražavaju u bogolikost, tj. svetost koja je jedina dostojna gledati vječnoga Svetca.

Molitve za pokojne pretpostavljaju čistilište (usp. KKC 1030). Osim misnih nakana i opijela, Crkva je ponudila i druge načine molitava za duše u čistilištu.⁵¹ Čistilište dakle, uz druge svoje znane i neznane vlastitosti, nije trenutak, nego proces uske veze s Bogom kroz žrtve, blagoslove i zahvaljivanja. Ono otvara put duši koja je u procesu pročišćenja, odvikavanja i dozrijevanja da bi u konačnici – stekavši svete navike – mogla vječno slaviti Boga.

⁵¹ Usp. J. E. THIEL, Time, Judgment, And Competitive Spirituality: A Reading of the Development of the Doctrine of Purgatory, u: *Theological Studies* 69(2009.)4, 741–785.

PURGATORY IN THE BIBLE

Dubravko TURALIJA*

Summary: »He punishes us; then he shows us mercy. He sends us down to the world of the dead (Sheol), then brings us up from the grave« (Tob 13:2). The Old and New Testament theology of Sheol (hereinafter: Šə`ōl) follows the logical sequence of human living and dying. A person enters Šə`ōl the way he built himself during his lifetime, meaning, in Šə`ōl, the fundamental human determination and nature do not change. In Šə`ōl, it cannot happen that a righteous person turns into a wicked person, and a wicked person becomes a righteous person. However, the key characteristic of Šə`ōl is not the immutability of the set position but the impossibility of expressing praise to God. This virtue characterises the life of a righteous person who glorifies God with his righteousness. Therefore, the righteous man, by his nature, does not belong to that place because the one who praised and blessed God during his life cannot stop glorifying him even in Šə`ōl. The wicked, however, who does not glorify God during his lifetime is suited to the postmortem environment of Šə`ōl, in which God's name is not invoked. Thus, we conclude that Šə`ōl belongs exclusively to sinners or to those who do not praise God. The theology of Šə`ōl reached its peak in the teaching that Šə`ōl is not the eternal abode of the righteous. The righteous indeed descends to Šə`ōl, but his soul does not rot there, nor does he become part of the impersonal substance of Šə`ōl. Since it cannot remain in Šə`ōl, the justified soul, after freeing itself from its habits that led it to sin during its lifetime and having been set in holiness, rises to heaven, and God himself delivers it and rewards it with a happy eternity. Therefore, for the dominant biblical theology, it is not questionable that the righteous will see the face of God, but what privileges one over the other is the time of stay in the place of the dead, i.e. Šə`ōl. The elaborate Christian theology calls that time of souls' stay in the place of the dead the purgatory.

Keywords: hell, purgatory, retribution, Sheol/ Šə`ōl.

---

* Assoc. Prof. Dubravko Turalija, Ph.D., Catholic Faculty of Theology, University of Sarajevo, Josipa Stadlera 5, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, 60turalija@cua.edu